

Som »husdoktor« på Sättra brunn under trettio år

Av Ove Hidemark

Sättra brunn är i sanning en märkelig värld, ibland en nästan anakronistisk miljö. Vid mitt första besök där sommaren 1963 ägde den det okändas stora lockelse. Här stod framför mig en institution som, förstod jag senare, hade ägnat sina omsorger om människors hälsa i över 250 år. Och även om jag bortser från den märkliga miljön med mindre och större röda stugor, historiskt etablerade i tydliga årsringar, fanns som det viktigaste själva funktionen, Brunnens primära och ursprungliga syfte, fortfarande intakt.

Det kändes överväldigande och befriande i en värld så fylld av ofta förment rationalitet och moderniseringsvilja. Kanske fanns här till och med en djupare rationalitet i denna till synes ålderdomliga miljö, som även inbegrep mänskliga värden, inte minst den fysiska miljöns terapeutiska inverkan. Detta kunde man lätt travestera *Mens sana in loco sano*, en sund själ i en sund, eller varför inte säga, läkande miljö. Idag är väl detta en humanekologisk sanning. Så kändes den atmosfär som då slog emot mig. Denna miljö måste inte bara räddas undan lurande och kortsiktig förändringsiver utan också förtydligas i sitt historiska innehåll. Detta senare, att förlösa nya funktionskrav i en bevarad historisk substans, uppfattade jag som den främsta uppgiften.

Jag var 1963 en relativt nyutbildad arkitekt med teknisk högskola och påbyggnad vid Konstakademiens arkitekturskola i bagaget. Redan under studietiden hade jag sysslat mycket med äldre bebyggelse. Under de första åren med egen verksamhet hade jag dessutom hjälpt ett skogsbolag som köpt upp de främsta järnbruken i Uppland med ett arbete som omfattade inventering och byggnadsvård. Det gällde oftast äldre träbebyggelse från 1700-talet. Jag kände mig med andra ord något förberedd på de uppgifter som brunnen skulle komma att bjuda på.

Själva orsaken till att jag kallades till Brunnen var ombyggnaden av Biskopsgården som gjort Nils-Johan Höglund, nybliven brunnsintendent, tveksam om Brunnens byggnadsbestånd sköttes på rätt sätt. Där hade i stort sett interiören rensats på historisk substans och dessutom hade den ena av de två flyglarna flyttats från sitt ursprungliga något asymmetriska läge till att forma en konventionell symmetrisk gruppering framför huvudbyggnaden. Kanske få reagerade, det är ju så den »borde« se ut. Förändringen gav impulsen för Nils-Johan att efterfråga utomstående hjälp, och genom Elisabet, min nyvordna hustru som var bekant med Nils-Johan och Margareta sedan studentåren kring 1950, fick vi kontakt. Min insats vid Brunnen kom sedermera att sträcka sig över trettio lyckosamma år.

Det första mötet med Brunnens ombyggnadsbehov gällde Broarne, Brunnens allra tidigaste byggnader, en ensemble på tre hus. Efter 250 års tid befinner sig ingen byggnad utan förändringar, det är denna kontinuitet av tid och föränderliga behov som kallas kulturhistoria och som är så viktigt att bevara spåren av. När det gällde Broarne kom det tidigt till ett motsatsförhållande mellan mig och dåvarande brunnsmästare. Han avskydde murstockar med sina spisar eftersom de »drog rättor«, som han uttryckte det, medan jag hävdade att de måste bevaras. Spisarna står kvar, vilket fortsättningsvis fick gälla som en generell princip.

En annan fråga gällde tapeterna i rummen. De befintliga var slitna och försedda med gamla olustiga fettfläckar och här krävdes nya. Turligt nog tillhandahöll marknaden just då en tämligen stor mängd nytryck av gamla mönster från skilda ti-

der. Nu varnades för att patienterna, eller bättre uttryckt gästerna, skulle svimma och få huvudvärk om så kraftiga mönster skulle sättas upp i rummen. Nya tapeter blev det ändå och under första sommaren hördes inga klagomål, men när under vintern ansökningarna för nästa sommar började strömma in, ställdes upprepade önskemål om att få återkomma till det eller det rummet med de nya tapeterna, som alltså visade sig vara ett viktigt dragplåster.

De första restaureringarna blev akuta uppdrag som skulle genomföras under vinterhalvåret och någon större tid för mer genomarbetade historiska undersökningar fanns då inte. Det blev bättre beställt med den saken när uppgifter som Mathiesen och Nybygget blev aktuella. Ofta var kvarvarande spår ytterst svårfångade, ibland räckte det med storleken av en lill-fingernagel som bevisbörd för att återkalla ett rums tidigare färgållning. I enstaka fall fanns hela orörda tapetlager på plats. Mestadels var rummens äldre ytskikt bortrivna och under tjugo- och trettiotalen ersatta med styva pappskivor, antingen tapetserade med »något lugnande« tapetmönster eller i värsta fall bara fernissade till en bruntonad yta. Fodren var vanligen förlorade och gamla fyllningsdörrar överklädda med masonit. Uppenbarligen hade ambitionen under trettio-, fyrtio- och femtiotalen gällt att uppnå en så institutionsmässig karaktär som möjligt – ett svar på den hygienism som den moderna tiden efter 1930 bjöd på. Nåväl, dörrar kunde kläs av, foderprofiler spåras där färgpenseln inte kommit åt och tillsammans med nära nog en brottsplatsundersöknings noggrannhet kunde byggnaderna åter berätta om sin tidigare identitet, om sina historiska minnen.

Till stor hjälp vid dessa arbeten var Brunnens egna verkstäder, främst för snickeri och målning. Här låg något av en anakronism visavi tidens normalbeteende med endast inköpta tjänster. Roligast och mest slående som resultat blev naturligtvis skinnömsningen invändigt av Mathiesen och Nybygget, många andra inte att förglömma.

Uppgiften var inte enbart att preparera fram äldre spår. Ibland blev det snarare en nygestaltning av den befintliga miljön. Ett påtagligt exempel var matsalarna, såväl kring Brunnsgården som vid Skogsgården. Orsaken var delvis social. Brun-

nens gäster var indelade i ekonomiskt olika bärkraftiga grupper, ungefär som på en forntida oceanångare, med klart avgränsade sociala skrankor: den högsta kasten var de som fick sitta vid intendentens, läs överläkarens, bord på Persverandan, den näst högsta kasten befann sig i den intilliggande matsalen medan den tredje kasten frotterades i resterande matsalar runt Brunnsgården. De medellösa härbärgerades på Skogsgården, där kvinnfolk och manfolk var uppdelade på olika byggnader.

Mitt första möte med denna en gång stolta och fortsatt viktiga anläggning var entrén till den manliga avdelningen, där en serie av lavemangsbänkar bildade välkomsthälsningen. Det var nödvändigt att rensa upp och planera för en bättre inomhusmiljö och en högre bostadsstandard. Ett resultat av detta blev Brunnsgårdens nya matsalar, där epiteterna första, andra och tredje klass ersattes med de mer poetiskt klingande namnen Kalsenius matsal, Skragges matsal och Traktörns. Samtidigt genomgick den inre matsalsmiljön stora förändringar. Den omvandlade Kalsenius matsal fick en ny färgskrud, kompletteringar i listverk och inte minst nya armaturer av storvulet textilt uttryck. Skragges matsal gavs en intimare kammaratmosfär och Traktörns ett mer värdshuslikt utseende. Därmed var en viktig del av en eftersatt demokratisk grundsyn reviderad. Gästerna ägde nu i princip samma värde. Köken runt Brunnsgården fick samtidigt sin första stora sanitära uppryckning.

Tiden kring 1900-talets mitt hade stundom farit hårt fram med vissa byggnader. Exempelvis hade Lasarettet helt bytt utseende och Bergabo avlövsats såväl balkonger som torn. Rekonstruktioner kan vara riskabla försök inom en seriös byggnadsvård, men vilka förändringar till det sämre ska man tillåta om man inte vill förbli värdeneutral? Insatser som gjorts endast några år tidigare behövde inte bli bestående utan förtjänade hellre att glömmas bort. Många fotografier fanns till hands som vittnade om byggnadernas forna stolta arkitektur och i byggnaderna själva fanns tydliga spår av handgriplig art. Resultatet blev i flera fall ett återställningsarbete, baserat på noggrant framtagna kunskaper. Därefter kunde en trumpetfanfar blåsa in midsommarens festligheter från Bergabos återuppförda torn, där det reste sig över brunnens husgrytter. Lasa-

rettet i sin tur hade återfått sina stora bågförsedda fönster och ursprungliga gråa färg.

Men nu till nybyggnaderna, en process som ju utgjort Brunnens egentliga tillväxtfaktor genom århundraden, och även framgent fanns behov av nybyggnader. Hur väljer man tillvägagångssätt i en så intakt miljö av tjugtals små röda stugor? Som tidigare antytts består Brunnens i princip av rätt typiska lätt identifierbara årsringar: tidigt 1700-tal kring Brunnsgården, 1700-talets mitt i höjd med Nybygget och 1800-talet i en vidare ring fram till Björnbo samt 1900-talet insprängt här och var och i periferin. Varje period uttrycker sin tids smak men också anpassning till Brunnens husskala och karaktär. Frånsett några av 1800-talets mer karaktärsbildande insatser, doktor Glas badhus, kyrkan, Bergabo eller Brunnmästarebostaden, präglades alla nytillskott vanligen av rödfärg, vita knutar och tegeltak.

Den första större uppgiften gällde att uppföra en ny gymnastikbyggnad. Då man sedan trettioåret påbörjat en bebyggelse av behandlingshus längs den gamla Faluvägen som en slags »bruksgata«, och då dessa nya långsträckta byggnadskroppar innehöll lokaler för bl.a. sjukgymnastik, blev det naturligt att avsluta denna nya bebyggelse med en närbelägen gymnastikbyggnad. För att markera att gatutanken inte ingick i Brunnens grundkoncept utformades det nya husets yttersta gavel med stora fönsterglas och ett utskjutande skärmtak; hit men inte längre borde bebyggelsen få sträcka sig. Då byggnadens skala följde den existerande, rödfärgade bebyggelsen längs vägen fick även Gymnastiken rödfärg, men som en markör inte bara vita snickerier utan även ockrafärgade samt en i övrigt mer medveten gestaltning.

Den stora utmaningen kom med behovet av större yta för såväl behandlingsterapi som behovet att sysselsätta patienternas tankar och händer. Hur betar man sig för att sammanfatta ett ytkrav på 400 m² i en bebyggelsemiljö i det småskaliga Broarnes omedelbara närhet? Där fanns redan ett embryo för terapi som ville växa i storlek. Förväntningarna såg säkert ett rött hus med vita knutar framför sig likt Brunnens gängse huskostym. Men inklämt mellan Broarne och Hovberget, där det nya huset måste ligga, skulle ett sådant tillskott ta kraften ur

den gamla småskaliga bebyggelsen. Lösningen blev i stället att upplösa 400 m² i mindre delar, att fördela dessa till ett landskap av nyttiga funktioner, som ödmjukt och varsamt tryckte sig mot marken och grönskan, och låta den genuina bebyggelsen fortfarande ha övertaget. Den nya byggnadens egenvärde fick inte suddas ut genom att bli en förvuxen pastisch. En sådan operation sker dock inte med hjälp av ett osjälvständigt underordnande. I stället krävs en byggnad som i sin medvetna underkastelse uttrycker såväl självsäkerhet som integritet i gestalt och arkitektoniskt uttryck, med andra ord, att bli en lika tydlig del av de årsringar som Brunnen består av och som vi tidigare talade om. I pressens kommentarer läste man sedermera om »en hädelse i Sätra brunn«. Idag tillhör Terapin nutida svensk arkitekturhistoria.

Många förslag såg också dagens ljus i strävan att på motsvarande sätt gestalta en bassängbyggnad för behandling och fritidsnöje. Tyvärr blev tanken aldrig realiserad under min tid vid Brunnen utan löstes senare på annat sätt.

Några ord bör också sägas om dem som jag närmast hade som granskare och beställare, först naturligtvis Nils-Johan och Margareta, ett ständigt och positivt stöd i såväl byggenskap som inredning och val av möbler och textilier. Därefter Nils-Johans medarbetare i olika områden. Elsie Landergren gav program och synpunkter första gången vid gymnastikbyggnadens tillkomst, sedermera också vid den spännande omgestaltningen av interiörerna i behandlingshusen. Kerstin Sandberg kom med ständigt uppmuntrande råd vid tillkomsten av terapibygnaden och Elisabet Schell vid alla diskussioner om programmet för simbassängen. Upphandling och kontroll på den byggnadsmässiga sidan sköttes av Rune Stegborn från Björkings ingenjörbyrå i Uppsala. Brunnens egna snickare och målare var det alltid lika trevligt att samarbeta med, även om mitt synsätt på genuina färgtypers värde stundom tog tid att få gehör för. Många andra i olika sysslor gjorde Sätra brunnsåren till en ständigt levande positiv upplevelse. Miljön var sådan.

En ovärderlig tillgång för stämningen på Brunnen är alla de gamla möbler som finns utplacerade både i de gemensamma sällskapsutrymmena och i bostadsrummen. Min hust-

ru Elisabet och jag, fann hallstämplade Stockholmsarbeten, stolar i bambuimitation från 1700-talets slut, utplacerade i mangelboden, och vi kunde hjälpa till att några rariteter blev restaurerade. För att få en behövlig överblick över Brunnens hela möbelförråd anställdes fil.kand. Kerstin Pettersson att göra en inventering och märkning av alla äldre möbler, som också fotograferades. Det var ingen liten mängd soffor, stolar, pigittare, dragkistor och skåp, de flesta enkla bruksmöbler från 1800-talet, som lämnats kvar av privatpersoner eller anskaffats. De bidrar i sin helhet till atmosfären, skapar trygghet och hemkänsla. Kerstin, som snart gick under namnet »Byråsekreteraren«, använde dessutom sin ingående kunskap om Brunnens alla lokaler i en utmärkt deckare, *Surbrunnsgåtan*, som kom ut något år senare.

Mitt intresse för Brunnen historia fördjupades genom åren. Inte bara inläsningen av viktiga skrifter som Petrus Tersmedens historik eller Ruth Rosenius-Högmans förtjänstfulla beskrivningar fanns med i min närmaste brunnsliteratur. Alltmer såg jag paralleller till andra brunnsmiljöers planering och byggnadsbestånd. Att Skragge under ett antal år varit knuten till Medevi brunn lockade till direkta jämförelser som jag fann mycket påtagliga. Dessutom hade ju alla ingående studier i de olika restaureringsobjekten givit ny och kompletterande kunskap. Detta ledde till att jag i *Att anlägga en surbrunn* sökte karakterisera Brunnens bebyggelseutveckling till och med 1800-talets mitt. För mig hägrade att en gång även få skriva om det sena 1800-talets och sekelskiftets insatser, sedda ur ett mer arkitekturhistoriskt perspektiv. En historia som fortfarande är oskriven.

Det var många år som jag och min familj kände oss som en del av Brunnen. Vi kände gemenskap och möttes av vänskap och våra ungdomar hade sommarjobb där. Vi traskade med i grötlunken och fick uppleva tallbarrsbaden i de gamla träkaren sammanhållna av järnband. I kyrkan med väggar tunna som membran mot sommarens grönska upplevde vi underbara konserter. Jag längtar tillbaka till denna varma och kreativa period av mitt liv.

Så till de sista åren då glädjen försvann. Illvilligt skvaller fyllde Brunnen och stora delar av den kunniga personalen slu-

tade eller stöttes bort. När de kulturhistoriska värdena inte gavs gehör, och av en ny styrelse inte längre uppfattades som en läkande kraft, vädjade jag till Uppsala universitets rektor om hjälp och stöd – men förgäves. Frågan om en byggnadsminnesförklaring hade varit självklar för mig från allra första början, men även tidigare motverkats av oro för onödig yttre inblandning; den blev på slutet än mer fjärran, trots länsstyrelsens påtryckningar. Självklart var sviktande patientunderlag och en allt sämre ekonomi bidragande orsaker till en annalkande konkurs, men Brunnens potential av förtätad kulturhistoria har varit och är idag och allt framgent en omistlig del, som tillsammans med framsynt människovård utgör dess största kapital.